

УДК 336.7
JEL G14, G29, G30
DOI 10.33244/2617-5940.1.2023.6-33

С. С. Мельник,
канд екон. наук,
доцент кафедри кримінальних розслідувань,
Державний податковий університет
e-mail: va.ukrn@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-0867-1547

СПЕЦІАЛІТЕТ НЕДОБРОСОВІСНОЇ ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Для сьогодення актуальним є розробка та впровадження методик виявлення недобросовісної фінансової діяльності, зокрема і фінансового шахрайства тощо. Адже в умовах як донедавнього розвитку економіки, так і у процесі функціонування України в режимі війни проблема заволодіння фінансовими ресурсами в результаті недобросовісної фінансової діяльності, включаючи фінансове шахрайство, є особливо актуальною. Гострою актуальності потребує від учених зведення в єдину теоретичну конструкцію усіх суттєвих характеристик недобросовісної фінансової діяльності, що важливі для пізнання її закономірностей, зокрема і закономірностей відверто злочинної діяльності в економічному просторі нашої держави.

Зважаючи на це, важливим атрибутом боротьби із недобросовісною фінансовою діяльністю є максимальна повнота усвідомлення її характеристик. Саме вони будуть включені в розвиток методів, методик боротьби із будь-якими проявами недобросовісності в економічній і фінансовій сферах. Тобто це дозволить формувати критерії та дієві підходи до виявлення, протидії та запобігання проявам втрат фінансових ресурсів у результаті недобросовісних дій.

В Україні, у період війни, спостерігається збільшення випадків недобросовісної поведінки з боку учасників економічного та фінансового ринків. Це неминуче призводить до втрати фінансів і до підриву авторитету української ділової сфери. Формування спеціалітету

недобросовісної фінансової діяльності дозволить також підвищити рівень підготовки фахівців правоохоронних органів та фахівців із забезпечення корпоративної фінансової безпеки, фінансового моніторингу тощо.

Грунтуючись на системному аналізі, було виокремлено унікальні характеристики недобросовісної фінансової діяльності. Дослідження базується на концептуальних положеннях фінансової науки.

У результаті дослідження було виокремлено такі характеристики недобросовісної фінансової діяльності: раціональність, причинність, вмотивованість, обумовленість, сценарність, організованість, латентність, піонерність, маніпулятивність, професійність, гібридність, інтегрованість, трансформативність, мімікрічність, аватарність, наслідковий розрив, маніпулятивний розрив, часовий розрив, недискретність, неформалізованість, специфічність слідів та несуперечність закону.

Виокремлення характеристик недобросовісної фінансової діяльності дозволить більш коректно здійснювати підбір та застосування методів і методик аналітичного виявлення, протидії та запобігання фінансовим та економічним злочинам. Результати дослідження будуть корисними для фахівців із розслідування злочинів в економічній і фінансовій сферах, для науковців, які мають фахові інтереси у дослідженні та розробці заходів із попередження та нейтралізації недобросовісної фінансової діяльності

Формування спеціалітету недобросовісної фінансової діяльності дозволить також підвищити рівень підготовки фахівців правоохоронних органів та фахівців із забезпечення корпоративної фінансової безпеки, фінансового моніторингу тощо.

Ключові слова: недобросовісна фінансова діяльність, маніпулятивний розрив, часовий розрив, наслідковий розрив, фінансове шахрайство.

Melnyk Sergiy,
PhD, Associate docent of
the Department of Criminal Investigations,
State Tax University
ORCID ID 0000-0002-0867-1547

SPECIALTY OF UNSCRUPULOUS ECONOMIC ACTIVITY

The development and implementation of methods for detecting unfair financial activities, including financial fraud, is relevant today. After all, in the context of both the recent economic development and the functioning of Ukraine in the war regime, the problem of seizing financial resources as a result of unfair financial activities, including financial fraud, is particularly relevant. The acute urgency requires scientists to bring together in a single theoretical construct all the essential characteristics of unfair financial activity that are important for understanding its patterns, including the patterns of openly criminal activity in the economic space of our country.

In view of this, an important attribute of the fight against unfair financial activity is the maximum completeness of understanding its characteristics. Such characteristics will be included in the development of methods and techniques for combating any manifestations of unfairness in the economic and financial spheres. In other words, this will help to formulate criteria and effective approaches to detecting, counteracting and preventing the loss of financial resources as a result of unfair practices.

In Ukraine, during the war, there has been an increase in cases of unfair behavior on the part of economic and financial market participants. This inevitably leads to a loss of finances and undermines the credibility of the Ukrainian business sector. The formation of a specialty in unfair financial activities will also improve the level of training of law enforcement officers and specialists in corporate financial security, financial monitoring, etc.

Based on a systematic analysis, the author identifies the unique characteristics of unfair financial activities. The study is based on the conceptual provisions of financial science.

As a result of the study, the following characteristics of unfair financial activity were identified: rationality, causality, motivation, conditionality, scenario, organization, latency, pioneering, manipulative, professionalism, hybridity, integration, transformativity, mimicry, avatar, consequential gap, manipulative gap, time gap, non-discretion, informality, specificity of traces and non-contradiction of the law.

The identification of the characteristics of unfair financial activities will allow for a more correct selection and application of methods and techniques for analytical detection, counteraction and prevention of financial and economic crimes. The results of the study will be useful for specialists in the investigation of crimes in the economic and financial spheres, for scientists with professional interests in the research and development of measures to prevent and neutralize unfair financial activities.

The formation of a specialty in unfair financial activity will also improve the level of training of law enforcement officers and specialists in corporate financial security, financial monitoring, etc.

Keywords: *unscrupulous financial activity, manipulative gap, time gap, consequential gap, financial fraud.*

Вступ. Для сьогодення актуальним є розробка та впровадження методик виявлення недобросовісної фінансової діяльності, зокрема і фінансового шахрайства тощо. Адже в умовах як донедавного розвитку економіки, так і у процесі функціонування України в режимі війни проблема заволодіння фінансовими ресурсами в результаті недобросовісної фінансової діяльності, включаючи фінансове шахрайство, є особливо актуальною. Гострої актуальності потребує від учених зведення в єдину теоретичну конструкцію усіх суттєвих характеристик недобросовісної фінансової діяльності, які важливі для пізнання її закономірностей, зокрема і закономірностей відверто злочинної діяльності в економічному просторі нашої держави.

Зважаючи на це, важливим атрибутом боротьби із недобросовісною фінансовою діяльністю є максимальна повнота усвідомлення її характеристик. Саме такі характеристики будуть включені в розвиток методів, методик боротьби із будь-якими проявами недобросовісності в економічній і фінансовій сферах. Тобто це дозволить формувати критерії та дієві підходи до виявлення, протидії та запобігання проявам втрат фінансових ресурсів у результаті недобросовісних дій.

В Україні, у період війни, спостерігається збільшення випадків недобросовісної поведінки з боку учасників економічного та фінансового ринків. Це неминуче призведе до втрати фінансів і до підриву авторитету української ділової сфери. Формування спеціалітету недобросовісної фінансової діяльності дозволить також підвищити рівень підготовки фахівців правоохоронних органів та фахівців із забезпечення корпоративної фінансової безпеки, фінансового моніторингу тощо.

Літературний огляд. Значну роль у дослідженні аспектів, що стосуються фінансової безпеки, зокрема і у виокремленні характеристик недобросовісної фінансової діяльності та їх дослідженні, приділяють як закордонні, так і вітчизняні науковці.

Серед відомих закордонних дослідників можливо виокремити Джозефа Уелса, який системно виклав результати власних досліджень у форматі довідника із попередження і виявлення корпоративного шахрайства. Також варто зазначити таких піонерів цього дослідницького напрямку, як Едвін Сазерленд, Дональд Кресі, Річард Холлінджер тощо.

Значна кількість українських дослідників, які сфокусували свій науковий інтерес на проявах недобросовісності у фінансовій сфері, а саме Сергій Чернявський ґрунтовно дослідив фінансове шахрайство, Олександр Барановський зрезультував багаторічний науковий досвід у монографії, що присвячена філософії безпеки.

Методологія. Ґрунтуючись на системному аналізі, було виокремлено унікальні характеристики недобросовісної фінансової діяльності. Дослідження базується на концептуальних положеннях фінансової науки.

Основна частина. «Ціла група аудиторів поселилась на Сент-Якобштрассе 7, але ні у кого не з'явилося зрозумілої ідеї щодо того, як 40 млн дол. США могли зникнути із сучасного банку, особливо швейцарського» [1; с. 128] – яскрава ілюстрація наслідків недобросовісної фінансової діяльності, яку варто попереджувати. Для того, щоб запобігти таким наслідкам, слід визначити характеристики недобросовісної діяльності у сфері фінансових відносин, що і дозволить організувати результативну протидію.

Недобросовісна фінансова діяльність – це явище економічної сфери та невід'ємно пов'язана із рухом фінансових ресурсів. Досліджуючи його, варто першочергово впевнитись, що це явище не «придумане», а відповідає критеріям загального філософського поняття «явище». Воно існує в економічних і фінансових відносинах між людьми.

У строго філософському тлумаченні явище – це категорія, яка відображає зовнішні властивості, процеси, зв'язки предмета, які піддаються пізнанню безпосередньо у формах живого споглядання [2]. Дотримуючись такого роз'яснення, недобросовісна фінансова діяльність має піддаватись «живому спогляданню» у структурному виділенні таких її елементів: 1) фінанси; 2) діяльність; 3) недобросовісність. І фінанси і діяльність є фундаментальними поняттями економічної теорії, вони мають широкий вжиток у науковому та діловому середовищі, реалізуються в значній кількості словосполучень: фінансові активи, фінансові ресурси, фінансові цінності тощо та економічна і фінансова діяльність, активність, операція тощо. Характеристика недобросовісності застосовується як до фінансів, так і фінансової діяльності. Вона зустрічається в побутовому тлумаченні і як порушення закону, фінансовий злочин використовується для характеристики людей, що були фігурантами обману, крадіжки, фінансового шахрайства тощо.

Щоразу, коли виникає спокуса ввести до наукового обігу нові терміни, потрібно впевнитись, що: 1) термін, який пропонується ввести до наукового обігу, відповідає саме новому явищу; 2) виокремлене явище не має строгого

явищного дослідженого аналога; 3) термін, який пропонується для його визначення, дефініції, не застосовується для інтерпретації, тлумачення інших економічних, фінансових явищ (як попередження плутанини); 4) термін, який пропонується, не має побутового поширення та не призведе до суспільних маніпуляцій та інсинуацій тощо.

У дійсному дослідженні увагу зосереджено на фінансовій діяльності, в межах якої відбувається обіг фінансових ресурсів, їх приріст, та на економічній, що направлена на отримання доходу, перевищення фінансових доходів над фінансовими витратами. Ці види діяльності зосереджені на тому, щоб збільшити обсяг фінансових ресурсів в економічних суб'єктів, агентів, які їх здійснюють.

Звичайно, отримання фінансових ресурсів передбачає направлену діяльність, яка супроводжується із витратами часу, фінансових і економічних ресурсів, людських ресурсів. Крім того, варто зважати на дії конкурентів, вдачу, зайнятість ринку тощо. Тому виникає спокуса заволодіти фінансовими ресурсами в найкоротші терміни з мінімальним витрачанням матеріальних, фінансових ресурсів та так, щоб суспільство не усвідомило цей шлях накопичення фінансової заможності, що ігнорує суспільні правила, у вигляді законів, ділових і господарських звичаїв, моралі, норів.

1969 року запроваджено терміни, які за своїм змістом характеризують кримінальні злочини, зокрема: криміналістична характеристика злочину, криміналістичний аналіз, криміналістична характеристика злочинної діяльності тощо [3, с. 113–117]. Отже, пропонується виокремити фінансову діяльність, метою якої є заволодіння фінансовими ресурсами, не тільки порушуючи закон, а й іншим шляхом, впливаючи на суб'єктів фінансових відносин. Тому варто виокремити окремі риси досліджуваного явища, які разом із його дефініцією недобросовісної фінансової діяльності достатньою мірою розтлумачать її сутність та сформулюють її спеціалітет. Під спеціалітетом, або специфікою (в англійському варіанті – *especiality, especialty*) необхідно вважати характерну рису, особливість досліджуваного явища [4].

У результаті дослідження пропонується виокремити характеристики феномену недобросовісної фінансової діяльності. Застосування терміна «феномен» є доречним, тому що саме це явище складно збагнути з огляду на такі характеристики.

Раціональність недобросовісної фінансової діяльності – усвідомлене порушення недобросовісною особою формальних та неформальних правил ведення економічної і фінансової діяльності з метою заволодіння фінансовими ресурсами та обізнаність у неминучому настанні фінансових та інших економічних наслідків.

Така характеристика недобросовісної фінансової діяльності є важливою, оскільки дозволяє охарактеризувати недобросовісну особу щодо усвідомлення нею саме раціональності своєї недобросовісної діяльності. Крім того, раціональність дозволяє відмежуватись від осіб із поведінкою, яка не носить «нормального» характеру. Тобто така характеристика дозволяє відокремитись від осіб, які мають психологічні вади та/або потребують медичної допомоги тощо. Ця характеристика дає змогу взяти до уваги, щостосовно недобросовісної особи є ряд таких припущень: 1) вона є психічно здоровою та не потребує медичної допомоги чи спеціальної суспільної ізоляції (виключно із медичних причин) тощо; 2) вона усвідомлено порушує формальні та неформальні правила ведення економічної діяльності; 3) основною метою діяльності такої особи є заволодіння фінансовими ресурсами.

Отже, припускаємо стосовно недобросовісної особи, що вона усвідомлює у своїх діях як порушення закону, так і моралі, паразитування на менталітеті, ділових звичаях тощо. Також така особа визначає недобросовісну діяльність як таку, яка є найбільш оптимальною, прийнятною, найменш ресурсозатратною, зокрема і часозатратною – тобто раціоналізує недобросовісну фінансову діяльність.

Причинність недобросовісної фінансової діяльності – потреба чи бажання заволодіння фінансовими ресурсами, що є особистою здатністю до ризикової діяльності, чи результатом матеріальної нужди, або можливістю заволодіння фінансовими ресурсами. що, за оцінкою такої недобросовісної особи, не настане відповідальність, або вона здатна її уникнути.

У недобросовісної фінансової діяльності звичайно ж є причини, вона не відбувається «просто так». Вважаємо, що причини їй можливо розподілити за такими основними групами:

1) здатність окремої особи (як бажання) до ризикової діяльності, на кшталт «вродженої здатності до ризикової поведінки», «генетичної основи» [5, с. 29];

2) матеріальний стан такої особи визначається як стан «матеріальної нужди, потреби»;

3) така особа вважає, що має можливість впливати на хід фінансової діяльності з точки зору порушення правил фінансової діяльності;

4) ця особа усвідомлює, що вона здатна уникнути відповідальності за скоєне.

Інколи недобросовісні особи визнають нераціональність недобросовісної фінансової діяльності, але все ж її реалізують. Причиною цьому слугує вмотивованість. Саме вмотивованість недобросовісної особи є достатньою рушійною силою, адже тут відбувається реалізація внутрішнього протесту проти визначеної особи чи правил, або стан, коли переплітається «нужда і талант» тощо. Літній нью-йоркський сміттяр Емеріх Ютнер [6, с. 341] вирішив від бідності друкувати фальшиві долари на своїй кухні. Він придбав просте обладнання, виготовив кліше. Коли фальшивки потрапили до поліції, то були вражені їх низькою якістю. Почалось розслідування, яке отримало розголос під назвою «Містер 880», за номером цієї справи. Викрили фальшувальника випадково. У приміщенні Емеріха Ютнера сталася пожежа. У процесі її гасіння пожежники виявили кліше.

Для прикладу, потенційно недобросовісна особа може дійти висновку, що обсяг сплачуваних податків занадто високий, банк оцінив заставу занадто низькою, у фінансових втратах винувата потенційно добросовісна особа. Така потенційно недобросовісна особа усвідомлює нераціональність здійснення недобросовісної фінансової діяльності, але протестне бажання сильніше. Тому недобросовісна фінансова діяльність за таких умов ґрунтується на вмотивованості. Унаслідок такої вмотивованості відбувається неповернення кредитів, позик, несплата податків тощо.

Колектив українських авторів, зокрема М. Никонович, Н. Барабаш та А. Міщенко, у своїх дослідженнях наголошували на тому, що шахрайські дії передбачають наявність мотивуючих факторів та усвідомлених можливостей. Зокрема, цей же колектив пропонує визначати мотивуючі фактори як причини, які спонукають керівництво або інший персонал до здійснення шахрайських дій [7, с. 253]. Тобто науковці визначають 2 групи складових у ризиках шахрайства: 1) об'єднання причин і мотивуючих факторів; 2) необхідність усвідомлених можливостей. У цілому погоджуємось із таким поглядом, але пропонуємо пооб'єктно виокремлювати 1) причини; 2) мотиви; 3) можливості.

Вмотивованість недобросовісної фінансової діяльності – це спонукання в межах недобросовісної фінансової діяльності до дії через усвідомлення недобросовісною особою внутрішнього бажання заволодіти фінансовими ресурсами незалежно від того, перебуває вона у стані матеріальної нужди чи достатку.

Відразу варто розмежувати характеристики причинності від вмотивованості, які на перший погляд виглядають подібними. Зазначимо, що лише незначна кількість осіб, яка перебуває у стані матеріальної потреби чи нужди, або навіть ті особи, які мають «вроджену здатність до ризикової поведінки», вмотивовані реалізувати свою «ризикову поведінку» чи вирішити матеріальні потреби або нужду саме у спосіб недобросовісного заволодіння фінансовими ресурсами.

Якщо взяти до уваги те, що людина обирає найбільш раціональний спосіб досягнення її мети, то за недобросовісної фінансової діяльності така особа визначає саме недобросовісний спосіб як найбільш оптимальний, раціональний, прийнятний, або, на противагу ним, – протестний. І вже власну протестну мотивацію наділяє рисами раціональності, справедливості щодо себе.

Недобросовісну вмотивованість варто розглядати як відособлення окремої людини від суспільства, коли така людина визначає свій фінансовий, матеріальний інтерес без зважування на соціум. Звичайно, заволодіння фінансовими ресурсами таким способом супроводжується і самопоясненням, яке виправдовує таку діяльність та є достатнім для стійкого рішення у реалізації недобросовісної фінансової діяльності. необхідно брати до уваги, що для «раціоналізації» мотивації потрібна ще і певна можливість недобросовісності – тобто, щоб існували певні умови (або у такої особи була можливість їх створити), які дозволяють їй відбутись.

Обумовленість недобросовісної фінансової діяльності – властивість економічного простору в секторі фінансових відносин до вад фінансового контролю, зокрема, коли функцію фінансового контролю здійснює недобросовісна особа, яка мотивована до здійснення недобросовісної фінансової діяльності.

У наукових роботах така характеристика зустрічається у лінгвістичній конструкції як «усвідомлювані можливості» [7, с. 253]. Під такими можливостями пропонується їх тлумачення зі сфери аудиту ризиків шахрайства як обставин, які дозволяють керівництву іншому персоналу «обійти» систему внутрішнього контролю і здійснити шахрайство [7, с. 253].

Якщо вмотивованість характеризує досліджуване явище з точки зору його внутрішньопсихічної, особистісної організації конкретної особи, то обумовленість стосується саме середовища, у якому така особа перебуває та реалізує недобросовісну фінансову діяльність. Цим середовищем є економічний простір та фінансові відносини, а також інші учасники цієї

сфери, рівень професійності відносин, система контролю за добросовістю і, звичайно, цінності суспільства, його ставлення до недобросовісності тощо.

Єдина характеристика недобросовісної фінансової діяльності, що сфокусована на умовах, які або існують, або їх можливо створити безпосередньо недобросовісною особою. Призвичаєним є пояснення феномену недобросовісної фінансової діяльності з т.з. гіпотези Дональда Крессі, яка набула поширення під найменуванням «трикутника шахрайства» [5, с. 30]. За цією гіпотезою недобросовісна фінансова діяльність обґрунтовується трьома факторами: 1) тиск фінансових проблем; 2) можливість здійснити; 3) раціональне обґрунтування.

На нашу думку, таке обґрунтування не має повноти сучасного пояснення досліджуваного феномену. Причини існування чи реалізації недобросовісної фінансової діяльності варто поділити на 2 групи: 1) вмотивованість як результуюча складова внутрішньопсихічної організації особистості (вмотивованість є наступною після раціональності та причинності недобросовісної фінансової діяльності); 2) обумовленість як зовнішнє середовище, тобто економічна сфера та її сектор фінансових відносин, де існує можливість здійснити досліджуване явище.

Саме з точки зору обумовленості необхідно врахувати характеристики, які є фундаментальними для сучасної недобросовісності: 1) наявність повноважень стосовно впливу на фінансові відносини; 2) здатність уникнення відповідальності, навіть у випадку виявлення факту заволодіння фінансовими ресурсами в результаті недобросовісної фінансової діяльності.

Сучасна економічна сфера та фінансові відносини стрімко розвиваються, створюються інноваційні фінансові інструменти, активи тощо. Фінансові відносини реалізуються миттєво по усьому світу в автоматичному, програмному режимах, без прямої участі людини, існує можливість постійно змінювати юрисдикції чи навіть вести фінансову діяльність, паралельну

легальній чи навіть позаюрисдикційну – вже все це обумовлює сучасну недобросовісну фінансову діяльність.

Сценарність недобросовісної фінансової діяльності – застосування недобросовісною особою системи міжособистісних маніпуляцій з метою організації заволодіння фінансовими ресурсами та уможливлення керування невизначеністю майбутнього для приховування слідів, маніпуляцій та наслідків недобросовісної фінансової діяльності, а також уникнення відповідальності за скоєне.

Злочинне чи кримінальне заволодіння фінансовими ресурсами – явище не нове, ще більш архаїчне – це недобросовісна поведінка, зокрема і у сфері економічного простору та ретроспективних фінансових відносин. Недобросовісна поведінка і її наслідок – недобросовісної фінансової діяльності, є поняттями, які не обмежуються канонами законів. Варто враховувати, що архаїчний перелік способів незаконного заволодіння грошовими коштами або фінансовими ресурсами розширений сьогоденною дійсністю. Насильницький, обманний та злодійський [5, с. 24] способи розширились маніпулятивним. Цей спосіб уможливорює віддалений вплив та не завжди дозволяє ідентифікувати маніпулятора чи недобросовісного бенефіціара.

Тому сценарність характеризує реалізацію складної поетапної системи, що враховує результативне маніпулювання окремими особами для впливу на процес руху фінансових ресурсів та вплив на формальні операції із фінансовими ресурсами.

Крім того, сценарність передбачає і такі вектори впливу, які забезпечують самого маніпулятора, зокрема як організацію приховування слідів заволодіння фінансовими ресурсами, уникнення відповідальності, легалізацію свого майнового стану, імітацію ринкових обставин втрати фінансових ресурсів ошуканою особою тощо.

Організованість недобросовісної фінансової діяльності – залучення недобросовісною особою інших осіб, які свідомо чи несвідомо сприяють чи не протидіють недобросовісному заволодінню фінансовими ресурсами.

Не є новим поняття «організована злочинність». Це явище ілюструє певну кількість осіб, відносини між якими кристалізовані ієрархічними зв'язками та комунікаціями, що дозволяє реалізовувати злочинну діяльність на окремих ринках, секторах економіки, у фінансових відносинах, застосовуючи повний спектр недобросовісних інструментів впливу – насильницькі, обманні, злочинські, маніпулятивні. Також організована злочинність має на меті проникати і у легальну економічну сферу та фінансові відносини. Коли йдеться про недобросовісну фінансову діяльність, то організованість проявляється у тому, що така діяльність максимально непомітна, адже вона реалізується через фінансові установи за допомогою спеціалізованих фахівців, має величезну мережу фінансових контактів, знайомств тощо. Візьмемо до уваги думку Пітера Ліллі, який вважає, що найважливішим механізмом недобросовісної фінансової діяльності є банківська система, де необхідно контролювати вже не тільки банки, а й значну кількість допоміжних осіб, які реалізують повний її сценарій: адвокатів, бухгалтерів, незалежних консультантів з фінансової діяльності, пункти обміну валют, страхові компанії та інших осіб [8, с. 111].

Якщо сценарність характеризує складність циклу, алгоритму, етапів недобросовісної фінансової діяльності, то організованість висвітлює залученість інших осіб, відмінних від центральної недобросовісної особи, або маніпулятора, або бенефіціара, які реалізують сценарій недобросовісної фінансової діяльності. Такими особами виступають залучені особи та задіяні. Залучені особи усвідомлюють свою роль, зміст своїх дій чи бездіяльності у сприянні чи протидії недобросовісній фінансовій діяльності. Водночас як залучені особи – свої ролі не усвідомлюють, не розуміють відповідальності, сценарію. Але зауважимо, що ці групи осіб під час виконання своїх ролей відчують на собі вплив маніпулятора, тобто недобросовісної особи. І у такій ситуації задіяні особи здатні себе захистити тим, що не залишають формальних слідів, особистих ідентифікаторів у недобросовісній фінансовій діяльності, або застосовують розмиття кордонів своєї відповідальності, ролі,

де формалізують, укриваються колегіальністю, автоматичністю, програмністю, несуттєвістю своєї участі тощо. Водночас залучені особи «рясно» залишають сліди, не усвідомлюють результуючу мету, власну відповідальність тощо.

Латентність недобросовісної фінансової діяльності – свідоме приховування намірів, організації чи процесу здійснення та результатів недобросовісної фінансової діяльності з метою перешкодження виявленню втрати фінансових ресурсів шляхом порушення формальних та неформальних правил ведення фінансової діяльності.

Слова Горация [6, с. 39] влучно ілюструють латентність, адже він вважав, що «спершу потрібно домагатися багатства, а вже потім – чесноти». Також він продовжував, що «гроші це все: багатство єдина потрібна річ для поваги особистості», що «все схиляється перед золотом». Подібної логіки дотримуються і сучасні недобросовісні особи, тому спочатку намагаються заволодіти фінансами у недобросовісний спосіб, приховуючи його, а згодом – очікують на «повагу» [6, с. 39]. Існує і така думка, що «можливо заробляти гроші способами, які протирічять суспільним інтересам» [9, с. 241]. Якщо можливо заробляти на протиріччях суспільним інтересам, то це точно необхідно приховувати.

Сучасне суспільство, принаймні цивілізована частина сучасного світу, не сприймає насильницький і злочинський способи заволодіння фінансовими ресурсами, та й усіма іншими ресурсами. Хоча це не означає, що у ньому вони відсутні. Тому латентність, тобто характеристика приховуваності будь-якого із етапів циклу недобросовісної фінансової діяльності, є фундаментально важливою і невід’ємною у недобросовісній діяльності.

У певному сенсі до проявів латентності необхідно також включати і викривлення, які реалізуються у процесі заволодіння фінансовими ресурсами та спотворюють фінансову звітність, приховують факти втрати грошей. Зі свого боку це вводить в оману контролерів та всіх інших, відповідальних і добросовісних користувачів такої звітності [7, с. 253].

Латентністю характеризується не тільки протизаконна діяльність, але й недобросовісна фінансова діяльність уцілому, яка строго не порушує закон чи стосовно якої ще не сформовані суспільні правила її ведення, чи така діяльність існує в позаюрисдикційному просторі.

Піонерність недобросовісної фінансової діяльності – здійснення недобросовісної фінансової діяльності, в основі якої операції із новітніми фінансовими ресурсами, стосовно яких несформовані формальні правила економічної і фінансової діяльності, і зміст недобросовісності полягає у недотриманні норм моралі, менталітету, звичаїв, пануючих переконань про добросовісну господарську діяльність та фінансові відносини.

Завдячуючи сучасним технологіям, штучному інтелекту, зміни у фінансових відносинах відбуваються надзвичайно швидко: 1) з одного боку, суспільство не здатне відреагувати сформованими правилами, у вигляді закону, на інновації у фінансових відносинах чи загалом на піонерні явища в економічному просторі, тому закон вже йде позаду, за фінансовими інноваціями, за фінансовою піонерією; 2) з другого – учасник фінансових відносин, завдячуючи все тим же сучасним технологіям, включається у фінансові відносини ще на етапі тестування їх добросовісності, зрозумілості, юрисдикційній приналежності, наявності інфраструктури захисту своїх прав тощо. Тому піонерність радше орієнтована на загальнолюдський зміст добросовісності, ніж на закон.

Отже, переступивши межу добросовісності у фінансових інноваціях, неможливо опертись на систему закону захисту своїх прав. Піонерні фінансові інструменти – активне середовище недобросовісної фінансової діяльності, де навіть складно його усвідомити, оскільки відсутні перевіркові еталони такої фінансової діяльності.

Маніпулятивність недобросовісної фінансової діяльності – у процесі недобросовісної фінансової діяльності застосовується вплив на свідомість, що дозволяє впливати на економічну, фінансову і професійну

поведінку інших осіб з метою свідомої чи несвідомої зміни поведінки таких осіб для реалізації недобросовісної діяльності та заволодіння фінансовими ресурсами.

За думкою Джозефа Уеллса, існує три способи незаконного заволодіння грошовими ресурсами: насильницький, обманний та злочинський [5, с. 24]. На нашу думку, існує ще і четвертий спосіб, який строго не відповідає жодному із трьох перелічених, це маніпулятивний, програмний. Його сутність у тому, що недобросовісна особа застосовує субординаційну, психологічну, інтелектуальну домінантності та матеріальну залежність для впливу і формування економічної та фінансової поведінки особи.

Стосовно маніпуляції Сергій Кара-Мурза дійшов висновку, що наше суспільство «тягнуть і штовхають до того берегу, де головним і майже тотальним засобом домінування стане маніпулювання свідомістю» [10, с. 5]. Крім того, він же – «маніпуляція – спосіб домінування шляхом духовного впливу на людей через програмування їх поведінки» [10, с. 30]. Сприйняття маніпуляцій значно підвищується, якщо паралельно з'являється і фінансове, матеріальне стимулювання.

Більше того, маніпулятивність часто дозволяє не залишати формальних слідів маніпулятора – недобросовісної особи, що ускладнює встановлення саме центральної недобросовісної особи маніпулятора чи бенефіціара недобросовісної фінансової діяльності.

Професійність недобросовісної фінансової діяльності – здійснення недобросовісної фінансової діяльності передбачає професійну компетентність, фаховість, ділову комунікативність у фінансових відносинах, фінансовій діяльності та діяльності із фінансами.

Едвін Сазерленд ще 1939 року ввів у побутовий обіг термін «злочини білих комерційців». До них він відносить незаконні, недобросовісні дії корпорацій та і їх вищих посадових осіб із застосуванням службового становища [5, с. 29]. Насамперед у сьогоденному розумінні під

недобросовісною діяльністю «білих комірців» розуміється фаховість, широке коло контактів із повноваженнями впливати на економічні і фінансові рішення, впливовість на ринках тощо.

Характеристика професійності ілюструє те, що особи, які проводять розслідування чи дослідження (або контролю, розслідування тощо) окремих фактів фінансової недобросовісності, матимуть або нижчий фаховий рівень фінансової обізнаності, або зіштовхнуться із «колом мовчання» щодо недобросовісної особи з огляду на ретроспективу відносин чи інших взаємин, які б вони не хотіли б піддати розголосу та пов'язані із конкретною недобросовісною особою. Професійність, у всій широті своїх інструментів організації, реалізації, приховування слідів та наслідків, також включає інструменти, які дозволяють недобросовісній фінансовій діяльності характеризуватись мімікрічністю, гібридністю, інтегрованістю, трансформативністю, аватарністю тощо.

Гібридність недобросовісної фінансової діяльності – поєднання в діяльності в одній особі як добросовісної економічної та фінансової діяльності, так і недобросовісної, для уможливлення просування недобросовісних фінансових послуг, операцій, діяльності на легальних ринках та організації непомітності виявлення недобросовісної фінансової діяльності контролюючими органами (статична конструкція).

Виявлення недобросовісної фінансової діяльності ускладнюється тим, що недобросовісні особи у своїй діяльності поєднують як добросовісну, так і недобросовісну. Існування таких учасників у фінансових відносинах чи в інших економічних відносинах ускладнює їх виявлення. Гібридизація як добросовісної, так і недобросовісної фінансової діяльності призводить до того, що ззовні учасники фінансових відносин – чи то фізичні, чи юридичні особи – мають зовнішні атрибути добросовісної фінансової діяльності, тобто сплачують податки, мають контракти, ведуть традиційну діяльність на фінансових ринках та беруть участь в інших економічних взаємодіях тощо.

Гібридизація реалізується як статична конструкція, де обсяги недобросовісної фінансової діяльності є константними, тобто підтримується оптимальне співвідношення нормальної, добросовісної та недобросовісної діяльності. Сутність оптимальності полягає у такому співвідношенні, коли ця особа залишається не викритою або не може бути виявленою аналітично тощо.

Інтегрованість недобросовісної фінансової діяльності – проникність недобросовісної фінансової діяльності в добросовісну економічну та фінансову діяльність для підвищення загальної фінансової результативності окремої недобросовісної особи (динамічна конструкція).

На відміну від характеристики гібридності, де з моменту функціонування учасника фінансових відносин закладається якась частина недобросовісної фінансової діяльності, інтегрованість передбачає поступове розширення обсягів недобросовісної діяльності порівняно із добросовісною. Рушійною силою, спокуюю тут виступає можливість збільшення фінансової результативності за рахунок поступового збільшення обсягів недобросовісної фінансової діяльності. Особливо актуальною є ця характеристика під час зміни як зовнішнього середовища функціонування такого суб'єкта, так і негативних змін його внутрішнього фінансового, економічного стану. Тобто структурне зрушення у співвідношенні добросовісної і недобросовісної фінансової діяльності у бік останньої відбувається, наприклад, у періоди економічних, фінансових криз, форс-мажорних обставин, типу війни, анексії територій, змін влади, коли ділова сфера залежить від владного покровительства тощо.

Трансформативність недобросовісної фінансової діяльності – перетворення добросовісної економічної і фінансової діяльності в недобросовісну із імітуванням формальних зовнішніх ознак, форм та характеристик добросовісної діяльності, що виникає внаслідок виникнення зовнішніх і внутрішніх ризиків та/або загроз.

Трансформативність є завершальним етапом, результуючим після інтегрованості, коли співвідношення добросовісної і недобросовісної фінансової діяльності є як 0 до 1. За таких обставин недобросовісна особа орієнтована лише заволодіти фінансовими ресурсами із подальшою організацією легенди фізичного «зникнення», або імітування миттєвого фінансового краху із подальшим імітаційним банкрутством.

Мімікрічність недобросовісної фінансової діяльності – свідоме імітування, маскування формальних зовнішніх ознак, форми та характеристик добросовісної економічної і фінансової діяльності для організації непомітності виявлення недобросовісної фінансової діяльності контролюючими органами.

Ми погоджуємось із позицією А. В. Мамишева, який зазначає, що фінансове шахрайство, як і недобросовісна фінансова діяльність в цілому, може бути здійснено через «маскування чи нерозкриття фактів, які можуть вплинути на показники фінансової звітності» та через «застосування комплексних трансакцій, структурованих так, щоб неправдиво висвітлити фінансову позицію або діяльність підприємства», «зумисно неправильного застосування принципів бухгалтерського обліку щодо сум, класифікації, способу презентування або розкриття» [11, с. 82–83]. Ці, і не тільки ці наведені дії дозволяють мімікрувати недобросовісності в добросовісну фінансову діяльність протягом періоду втрати критично важливого чи помітного обсягу фінансових ресурсів тощо.

Мімікрічність властива недобросовісній фінансовій діяльності з огляду на те, що недобросовісні учасники фінансових відносин, фінансових ринків маскують свою діяльність за традиційними фінансовими відносинами. Вони отримують спеціальні ліцензії, атрибути типу дозвільних сертифікатів у займанні керівних посад у фінансових установах чи дозволи для займання фінансовою діяльністю в окремих секторах, на кшталт операцій із цінними паперами, операцій на фондовому ринку тощо. Отже, недобросовісну особу складно виявити за такого мімікрічного антуражу.

Аватарність недобросовісної фінансової діяльності – уникнення відповідальності шляхом свідомого перенесення відповідальності за наслідки недобросовісної фінансової діяльності від недобросовісної особи до іншої особи, або свідоме прийняття іншою особою відповідальності за результати такої діяльності.

Характеристика аватарності дозволяє реалізувати одну із важливих передумов, яка уможлиблює недобросовісну фінансову діяльність. Як зазначалося, сучасна недобросовісна фінансова діяльність враховує таку передумову, як можливість уникнення відповідальності. Ця можливість у недобросовісної особи з'являється за умови такого розвитку подій: 1) не виявлення факту недобросовісності; 2) виявлення факту недобросовісної фінансової діяльності, але невиявлення недобросовісної особи (наприклад, коли недобросовісна особа не залишила своїх слідів, або такі сліди було знищено тощо); 3) коли виявлено факт недобросовісної фінансової діяльності та недобросовісну особу, але така особа є недосяжною для правоохоронних органів тощо; 4) коли виявляється факт недобросовісної фінансової діяльності, а недобросовісна особа організовує перенесення відповідальності на іншу особу. У такій ситуації відбувається або свідоме прийняття особою-аватаром відповідальності, або така особа не обізнана у тому, що стосовно неї формується ланцюг імітаційних слідів здійснення недобросовісної фінансової діяльності. У побутовому варіанті цієї ситуації особи, які беруть на себе відповідальність, іменуються «директорами-фунтами». «Фунти» ідуть на таку угоду з огляду на матеріальну винагороду, але, як правило, мають ще ряд типових ознак: 1) вони маргінали; 2) фатально хворі; 3) переступили «поважний» віковий ценз; 4) є недосяжними для правосуддя конкретної юрисдикції; 5) мають корупційні зв'язки в силових структурах чи відповідний досвід тощо.

Наслідковий розрив недобросовісної фінансової діяльності – свідоме приховування чи знищення недобросовісною особою матеріальних

слідів здійснення господарських операцій, зокрема фінансових, у результаті яких відбулось недобросовісне заволодіння фінансовими ресурсами.

Наслідковий розрив здійснюється з метою знищення важливих формальних документів, які свідчать про формальні сліди недобросовісної фінансової діяльності. До наслідкового розриву також варто і включати знищення електронних документів на будь-яких носіях – від комп'ютерів, аж до віддалених серверів тощо.

Найчастіше для наслідкового розриву застосовується імітація форс-мажорних обставин, типу пожежа, підтоплення, крадіжка тощо. Тобто використовуються будь-які прийоми, які дозволяють фізично знищити фізичні носії інформації, що можуть викривати недобросовісну особу. У наслідковому розриві також можуть застосовуватись і прийоми із підміни, підробки, імітації тощо. Узагальнюючи, зазначимо, що наслідковий розрив – це знищення фізичних документів, що проливають світло на «схему» недобросовісної фінансової діяльності.

Маніпулятивний розрив недобросовісної фінансової діяльності – свідоме приховування недобросовісною особою маніпулятивного впливу на інших осіб, які були задіяні в організації і здійсненні недобросовісної фінансової діяльності.

З метою ускладнення чи унеможливлення виявлення недобросовісної фінансової діяльності відповідні недобросовісні особи, якщо вони займають вищі керівні посади чи іншим чином впливають на організації, де вчиняється недобросовісна фінансова діяльність, застосовують прийоми, які дозволяють приховати маніпуляції із особами, які або були залученими, або задіяними в організації і здійсненні недобросовісної фінансової діяльності.

Такими прийомами можуть бути як від простого звільнення окремих осіб, аж до замовлення їх фізичного знищення. Центральною метою маніпулятивного розриву – не дозволити встановити всю повноту учасників недобросовісної фінансової діяльності, її суб'єктну організацію, ролі,

організаторів, бенефіціарів, маніпуляторів тощо. Іншими словами – це знищення «ідеального сліду» здійснення недобросовісної фінансової діяльності.

Часовий розрив недобросовісної фінансової діяльності – відмінність у часі між фактом недобросовісного заволодіння фінансовими ресурсами й усвідомленням цього факту, його виявлення, настання відповідних фінансових наслідків тощо.

Часовий розрив застосовується для розведення у часі безпосередньо часу здійснення недобросовісної фінансової діяльності та часу, коли цей факт може бути усвідомленим чи виявленим. Такий розрив дозволяє недобросовісній особі отримати додатковий час для організації повного циклу недобросовісної фінансової діяльності. Тобто зосередити увагу на організацію інших аспектів свого невикриття, приховування фінансових ресурсів, якими він заволодів, здійснення відповідної їх легалізації та подальшого відкритого використання, володіння та розпорядження тощо. Особливо у фінансових відносинах, коли йдеться про кредитування чи позики, то такий часовий розрив може бути розтягнутим на значний період, з термінами у роки. За такий час недобросовісна особа має достатньо часу для організації уникнення відповідальності, організації імітації свого банкрутства тощо.

Недискретність недобросовісної фінансової діяльності – відсутність чіткої розмежованості недобросовісної фінансової діяльності із добросовісною, оскільки окрема частина ланцюг фінансових операцій та руху фінансових ресурсів мають усі ознаки і характеристики добросовісної фінансової та економічної діяльності.

Недискретність – одна із найскладніших характеристик недобросовісної фінансової діяльності щодо її усвідомлення та організації виявлення. Основний її зміст у тому, що не має чіткого розмежування між добросовісною і недобросовісною фінансовою діяльністю. Для тлумачення цієї характеристики можливо, для прикладу, узяти кредитування чи зміну фінансового становища окремого учасника фінансових відносин. Бажання взяти кредит має абсолютно добросовісну поведінку на момент його

отримання. Згодом такий позичальник може змінити свої початкові добросовісні наміри на недобросовісні. Їх зміна не має формальних слідів, що значно ускладнює попередження недобросовісної фінансової діяльності.

Крім того, достатньо складно із усієї сукупності фінансових відносин з'ясувати, визначити чи встановити початок «фінансової схеми», яка привела до недобросовісного заволодіння фінансовими ресурсами, і визначити, де і якими фінансовими операціями вона завершилась. Також недискретність може ілюструватись і ціноутворенням, як і іншими атрибутами фінансових операцій, так і фінансових активів. Деякі сучасні активи не мають усталеного ціноутворення, цінних еталонів, у зв'язку із чим складно або неможливо верифікувати ціну, обрахувати обсяги нанесеної фінансової шкоди.

Цієї характеристики також стосується порушення усіляких неформальних домовленостей, типу «джентльменських», де також складно встановити межу невиконання таких фінансових домовленостей, і початок, і завершення зловживання ними тощо.

Неформалізованість недобросовісної фінансової діяльності – заволодіння фінансовими ресурсами в результаті «джентльменської угоди» із добросовісною особою, де відсутні задокументовані чи інші підтвердження передавання особою фінансових ресурсів чи заволодіння фінансовими ресурсами в результаті мнимої угоди, яка лише формалізує таке їх передавання.

Проілюструвати цю характеристику недобросовісної фінансової діяльності можливо на великі запаси навіть із великою часткою абстракції словами Адама Сміта – «у людині, мабуть, величезні запаси дурості, в інакшому люди не потрапляли б в тисячний раз в один і той же капкан, і, незважаючи на досвід минулих невдач, не повертались би до тих першопричин, які до цих невдач призвели» [1, с. 18].

За такою характеристикою недобросовісної фінансової діяльності значно складно з'ясувати сам факт недобросовісного заволодіння фінансовими ресурсами між учасниками без формально зафіксованих домовленостей. До того ж досить часто навіть неможливо притягнути до

відповідальності за порушення закону. Факт недобросовісної фінансової діяльності, де відбулось заволодіння фінансами шляхом маніпуляцій діловими звичаями, мораллю, менталітетом тощо, а формально чи маніпулятивно закон не порушено, має стати рушійною основою для розробки відповідного законодавства та поглиблення у суспільстві значення моральних цінностей. Це дозволить організувати загальне суспільне попередження недобросовісної фінансової діяльності, адже не існує універсальних способів з 100 % результатом виявлення, вже коли реалізовано намір недобросовісної фінансової діяльності.

Специфічність слідів недобросовісної фінансової діяльності – слідами здійснення недобросовісної фінансової діяльності є специфічні носії інформації, зокрема: платіжні документи, договірні документи, «ідеальні докази». Також специфічністю є і те, що слідами також можуть бути документи, які стають актуальними лише після того, як встановлено не тільки факт недобросовісності, а й виявлено його фінансові наслідки.

Недобросовісна фінансова діяльність характеризується особливістю слідів її здійснення. Переважно формальні сліди недобросовісної фінансової діяльності полягають у документах, які забезпечують рух фінансових ресурсів: 1) документи із прийняття рішень щодо руху фінансових ресурсів; 2) документи, що фіксують хід виконання фінансових рішень; 3) платіжні документи, зокрема електронні документи тощо. Кожний із видів фінансових ресурсів має свою особливу форму та процедуру забезпечення переходу права. Для прикладу, розрізняються як документи, так і процедури переходу права власності на цінні папери, грошові кошти, готівкові та безготівкові банківські метали, процедури переходу прав власності на активи, що продаються через біржові торги тощо.

Законність недобросовісної фінансової діяльності – здійснення недобросовісної фінансової діяльності у спосіб, що формально не суперечить законодавству, або заволодіння фінансовими ресурсами відбулось у результаті бездокументної її передачі, або такої недобросовісної діяльності,

яка залишається не виявленою, або добросовісна особа не формалізує її виявлення та подальше розслідування.

Перше «залізне» актуальне переконання – «закон не забороняє втрачати гроші» [1, с. 166]. Стрімкий розвиток економічних і фінансових відносин може випереджати запровадження законодавства, що регламентує операції із такими фінансовими інструментами. Крім того, нові фінансові ресурси можуть мати обіг, який не підпорядковується жодній із існуючих юрисдикцій, що також не дає змогу опиратись на закон чи інше формальне мірило добросовісності операцій із ними. Також варто враховувати, що фінансова фаховість дозволяє облаштовувати окремі операції або цілі «фінансові схеми» так, що відбувається маніпулювання і законом, і свідомістю ошуканих осіб. Наслідком такого ошуканства є те, що ошукана особа навіть не усвідомлює недобросовісну природу втрати нею фінансових ресурсів. Тому, характеризуючи недобросовісну фінансову діяльність як таку, яка у своїх маніпуляціях може використовувати вади, недосконалість закону, використовується і відсутність законодавства в окремих фінансово-піонерних відносинах. Позаяюрисдикційність обігу окремих фінансових інструментів також є сферою недобросовісної фінансової діяльності. Приватні фінансові відносини також формально можуть не суперечити закону або не мають достатньої кількості доказів, щоб притягнути недобросовісних осіб до відповідальності. Перенесення відповідальності від недобросовісної особи іншій за плату також призводить до формальної відповідності закону, але не до покарання винної особи.

Висновки. Виокремлення характеристик недобросовісної фінансової діяльності дозволить більш коректно здійснювати підбір та застосування методів і методик аналітичного виявлення, протидії і запобігання фінансовим та економічним злочинам. Подальші вектори досліджень повинні бути орієнтовані на розширення комплексності, що передбачає з'ясування ролей та функцій учасників недобросовісної фінансової і економічної діяльності, з'ясування повного циклу із чітким виокремленням етапів цієї діяльності тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Adam Smith (2006). Supermoney. John Wiley & Sons, Inc., Foreword.
2. Велика українська енциклопедія. Тематичний словник гасел з напрямку «Філософські науки» / уклад. А. В. Арістова, І. В. Шліхта ; за заг. ред. д-р істор. наук, проф. А. М. Киридон. К. : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. 256 с.
3. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування. К. : Хай-Тек Прес, 2010. 624 с.
4. CollinsDictionary. URL : <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/speciality>
5. Joseph T. Wells (2007). Corporate fraud handbook. Prevention and detection. John Wiley & Sons, Inc.
6. Мошенський С. Більше ніж гроші. Фінансова історія людства. Київ : Саміт-книга, 2020. 504 с.
7. Никонович М., Барабаш Н., Міщенко А. Аудиторське оцінювання ризику шахрайства. *Проблеми і перспективи економіки та управління* : науковий журнал. 2016. № 3(7). С. 251–260.
8. Peter Lilley (2003). Dirty dealing. Kogan page.
9. Erik S. Reinert (2007). How rich countries got rich...and why poor countries stay poor. London : Constable.
10. Кара-Мурза С. Г. Власть манипуляції. 2017. 384 с.
11. Мамишев А. В. Ризикоорієнтований підхід до виявлення аудиторами фінансових шахрайств і злочинів із відмивання грошей. *Фінанси України* : науково-теоретичний та інформаційно-практичний журнал Міністерства фінансів України. 2013. № 4 (209). С. 80–88.

REFERENCES

1. Adam Smith (2006). Supermoney. John Wiley & Sons, Inc., Foreword.
2. Velyka ukrainska entsyklopediia. Tematychnyi slovnyk hasel z napriamu «Filosofski nauky» / uklad. Aristova A. V., Shlikhta I. V. ; za zah. red. d. i. n., prof. Kyrydon A. M. K. : Derzhavna naukova ustanova «Entsyklopedychnе vydavnytstvo», 2019. 256 s.
3. Cherniavskiy S. S. Finansove shakhraistvo: metodolohichni zasady rozsliduvannia. K. : Khai-Tek Pres, 2010. 624 s.
4. CollinsDictionary. URL : <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/speciality>
5. Joseph T. Wells (2007). Corporate fraud handbook. Prevention and detection. John Wiley & Sons, Inc.
6. Moshenskyi S. Bilshe nizh hroshi. Finansova istoriia liudstva. Kyiv : Samit-knyha, 2020. 504 s.
7. Nykonovych M., Barabash N., Mishchenko A. Audytorske otsiniuvannia ryzyku shakhraistva. *Problemy i perspektyvy ekonomiky ta upravlinnia* : naukovyi zhurnal. 2016. № 3(7). S. 251–260.
8. Peter Lilley (2003). Dirty dealing. Kogan page.
9. Erik S. Reinert (2007). How rich countries got rich...and why poor countries stay poor. London : Constable.
10. Kara-Murza S. G. Vlast manipulyatsii. 2077. 384 s.
11. Mamyshev A. V. Ryzykooorientovanyi pidkhid do vyivlennia audytoramy finansovykh shakhraistv i zlochyniv iz vidmyvannia hroshei. *Finansy Ukrainy* : naukovo-teoretychnyi ta informatsiino-praktychnyi zhurnal Ministerstva finansiv Ukrainy. 2013. № 4 (209). S. 80–88.